

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'NIN ERMENİ MESELESİNE DAİR TUTUMU VE TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ

Aybüke Güzay

Giriş

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında dünyadaki genişleme yarışı ve devletlerarasındaki çıkar çatışmaları yükselmiş; 1871-1914 yılları arasında Alman mili birliğinin kurulması ise Almanya'nın dünya sahnesindeki yerini güçlü bir şekilde almasını sağlamıştır. Prusya önderliğinde Otto von Bismark tarafından atılan bu önemli adım, Birinci Dünya Savaşı'na kadar dengeli bir şekilde devam etmekle birlikte, II. Wilhelm'in Alman İmparatoru olmasıyla seyrini değiştirecektir. Dünya devletleri arasında yerini almayla çalışan Almanya, Birinci Dünya Savaşı esnasında yayılcılık yarışına katılmış ve ayrıca Osmanlı Devleti ile müttefik olarak savaşa girmiştir. Bu savaş esnasında Almanya'nın amacının Doğu'da nüfuzunu arttırmak ve II. Wilhelm'in "Weltpolitik" bağlamında pazarlar elde etmek olduğu bilinmektedir. Otto von Bismark döneminde yürütülen denge siyasetinin II. Wilhelm döneminde daha aktif bir politikaya dönüştüğünü söylemek doğru olacaktır. Bu dönemde Ermeniler ile ayrıca ilgilenen Almanların bu alakası, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ortaya çıkmıştır. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın akabinde uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkan Ermeni meselesine Almanlar kayıtsız kalmamışlar fakat Osmanlı Devleti ile olan müttefiklikleri dolayısıyla temkinli davranmışlardır. Bu hususta sivil yardım kuruluşları ve misyonerler nezdinde Ermeniler lehine faaliyetlerin yürütülmesinden geri kalınmadığı görülmektedir. Zira Almanya Kafkasya'da nüfuz sahibi olmak istemiş ve Almanya tarafından bazı faaliyetler yürütülmüştür. Bu faaliyetler İslam coğrafyasında ayaklanmalar çıkarma ve Rusya aleyhine propaganda yapma amaçlı olmak üzere çok kapsamlı çalışmaları içermektedir. Ermeniler tarafından ise bu dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalar çıkarılmış

ve Ermeni  eteler tarafından sivil halka yönelik saldırılar gerçekleştirilmiştir. Günümüzde bu sorun ile alakalı tarti malar halen devam etmektedir. Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı esnasında Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya coğrafyasına dair Almanya'nın Ermenilere yönelik tutumu ve faaliyetlerini değerlendirmek, bu iletişimi Osmanlı Devleti nezdinde incelemek, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerde Ermenilerin faktörünü analiz etmektir.

Ermeni Meselesi ve Alman-Ermeni İlişkileri

Osmanlı Devleti çok uluslu bir yapıya sahip olmakla birlikte birbirlerinden soy, dil ve din olarak çok farklı olan bu milletler uzun yıllar huzur içinde ya amı lardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkler ile Ermeniler arasında herhangi bir sorun olmamış hatta Ermeniler "Millet-i Sadıka" olarak anılmıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma istekleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda ortaya çıkmaya ba lamı tır. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde Doğu Anadolu'da Ermenilerin yerleştikleri topraklarda ıslahatlar yapılması   ng r lmektedir. Böylece bu anla ma ile Ermeni sorunu ilk kez uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.¹

Osmanlı Devleti XVII. yüzyıldan itibaren eski gücünü kaybetmeye ba lamı tır. Bu süreçte Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının ertesinde Rusya'dan bazı taleplerde bulunmuşlardır. Bu talepler, Rusya'nın Doğu Anadolu topraklarından çekilmemesi ve bölgeye özerklik verilerek Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını içermektedir. Bu taleplerle birlikte *Ermeni meselesi* dünya çapında ilk kez ortaya çıkmış, 1878 Ayastefanos Anlaşması ile Berlin Kongrelerinin ardından *Ermeni meselesi* tamamen uluslararası bir boyut kazanmıştır.² 1878 Berlin Anla masında Osmanlı topraklarında ikamet eden Ermenileri Kürt ve Çerkeslere karşı koruma ve Ermenilere ıslahat yapma fikrine sıcak bakılmıştır. İngiltere tarafından desteklenen bu husus, Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesini önlemek amaçlıdır. Ermeni meselesi İngiltere tarafından uluslararası boyuta taşınmaya çalışılmıştır fakat Almanya tarafından bu husus desteklenmemiştir.³ Zira aynı yıllarda Almanya'nın durumu 1871 yılında Alman milli birliğinin kurulması ile  ekillenmi tir. Otto von Bismark

¹ Selami Kılıç, Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 101-102.

² M. Nail Alkan, "1915 Ermeni Tehcir Kanunu ve Almanya'nın Etkisi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 8, Sayı 15, 2014, s. 92.

³ Bayram Soy, Alman Dı ı leri Bakanlığı ar ivine Göre II. Wilhelm Döneminde Almanya'nın Osmanlı Ermenilerine Yaklaşımı (1914'e kadar), *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 19, Güz 2008, s. 116,118. 115-128.

tarafından barışçıl bir politika ve denge siyaseti izlenmiş, dolayısıyla kendisi Şark meselesine dahil olmamış, bu meseleden uzak bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Fakat buna rağmen Ermenilere Hristiyan olmaları münasebetiyle destek verebileceğini söylemeyi de ihmal etmemiştir. Bismark sonrasında II. Wilhelm'in politikası ise "Weltpolitik" bağlamında dışa dönük olmuş, Bismark'ın denge siyasetinin yerini daha aktif bir politika almıştır.⁴

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte ise Avrupa'daki devletlerin iki büyük bloğa ayrıldıkları görülmektedir. 1904 yılında Çarlık Rusya'sı Japonya'ya yenilmiş ve Uzakdoğu'daki genişleme çabalarını terk etmiştir.⁵ 1904 yılından 1914'e kadar ise taraflar "Üçlü İttifak" ve "Üçlü İtilaf" olarak belirlenmiştir. Bu kutuplaşmanın ana noktalarından biri Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İngiliz-Fransız yakınlaşmasından ötürü rahatsız olması ve silahlanmaya yönelmesidir. Zira 1904 yılında İngiltere ve Fransa arasında genişleme politikası üzerine bir anlaşma imzalanmış ve iki devlet için yakın münasebet dönemi başlamıştır. Bir diğer önemli anlaşma ise 1907 yılında İngiltere ile Rusya arasında yapılandır ki, bu husus Almanya'yı ziyadesiyle rahatsız edecektir. Nitekim XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın başlarından itibaren Almanya zaten hem karada hem denizlerde güçlenmek amacıyla yoğun bir silahlanma çabası içine girmiştir. Bunun karşılığında İngiltere de elbette boş durmamış ve kuvvetini arttırmak için çabalamıştır. Bu rekabetlerin sonucu olarak savaş kaçınılmaz ve bir bahaneye bakar olmuştur. 1914 yılına gelindiğinde ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdının bir Sırp tarafından öldürülmesi olayı, savaşın patlamasına sebebiyet vermiştir.⁶

Birinci Dünya Savaşı esnasında İngiltere-Fransa ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti-Almanya iş birliği, Osmanlı Devleti'nin tebaası olan gayrimüslim halkların Almanya ile iletişime geçmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Nitekim Almanya'nın Kafkasya ile olan irtibatı I. Dünya Savaşı yıllarında yeterince göze çarpmaktadır. Alman İmparatorluğu, savaş esnasında düşmanları olduğu İngiltere ve Rusya'ya, bu devletlerin baskısı altındaki milletlerle iş birliği yaparak darbe vurmak istemiştir. Bu dönemde Kafkasyalı milliyetçilerle Almanların bazı temasları mevcuttur. Ayıyeten Enver Paşa'nın önderliğini yaptığı *Pantürkizm* akımı Kafkasya'da bulunan ve Müslüman olmayan halkları endişeye sevk etmektedir. Bu halklardan biri olan Ermeniler için Türklerin Doğu'ya doğru genişlemesi düşüncesi kendi çıkarlarına tamamen ters düşmektedir. Ancak şu husus da bir gerçektir ki; 1917 yılında gerçekleşen Rusya'daki ihtilal sonucunda Almanya'ya yerleşen mülteci sayısı artış

⁴ Alkan, s. 93-94.

⁵ Volker Berghahn, Birinci Dünya Savaşı, Çev: Kadir Kon, Runik Kitap, İstanbul 2021, s. 77.

⁶ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 35-41.

göstermiştir. Bu m lttecilerin arasında Berlin'e yerleşen Ermeniler de vardır. Ayrıca Tiflis'te kurulan ve Almanya'da da şubeleri bulunan "Deutsch-Armenische Gesellschaft", Osmanlı Devleti aleyhine düzenlenen faaliyetlerin yürütülmesi açısından önem taşıtmaktadır.⁷ Alman-Ermeni Cemiyeti; Johannes Lepsius⁸, Paul Rohrbach ve Avetik  şhakyan tarafından 15 Haziran 1914 tarihinde Berlin'de kurulmuştur. Cemiyetin kuruluş amacı ise Ermenilerin bağımsızlığı idealidir. Bu hususta bir bülten dahi çıkaran Ermeniler, yayın faaliyetlerine ilgili bülten aracılığı ile devam etmişlerdir. Deutsch-Armenis-

⁷ Patrik von zur Mühlen, Gamalıha ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 27-30. Bu cemiyet, Nisan 1918 başlarında Osmanlı Devleti'nin Ermeniler için genel af yasaşı çıkarması; Kars-Ardahan-Batum halkına "Self-determination" hakkının tanınması ve Sovyet Ermenistan'ının Türkler tarafından işgal edilmesinin engellenmesi konularında Alman Hükümeti'nden güvence istemiştir. Fakat Alman Dışışleri Bakanlığı, Kafkasya'daki çıkarları için Lepsius'un faaliyetlerinin sınırlandırılması taraftarıdır. Almanların ve özellikle Lepsius'un girişimlerinin Almanya'nın itibarı açısından fayda sağlamadığı belirtilmiştir. (Selami Kılıç, Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 99-100).

⁸ Johannes Lepsius'un faaliyetleri hususunda erken tarihe baktığımızda ise kendisini Doğu Anadolu'da fazlasıyla etkin olarak görmekteyiz. 1896 yılında halı tüccarı kılığında Anadolu'ya keşif yolculuğuna çıkmıştır. Aynı yıl Urfa'da Ermenilere Yardım Kurumu oluşturmuş, 1897'de İsviçreli Bayan Doktor Josephine Zürcher tarafından ise bir klinik açılmıştır. Johannes Lepsius'un Osmanlı sınırlarında yoğun faaliyet gösterdiği görülmektedir. [Kılıç, s. 93-94; Zübeyir Bütüner, "Tarihte Türklere Karşı Soykırım İddialarının Mimarı Portreler: Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", Hoşg r den Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Cilt 4, 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. M. Metin Hülagü, Doç. Dr. şakir Batmaz, Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan, s. 425. (417-434)]. Johannes Lepsius ayrıca 10 Ağustos 1915 tarihinde  stanbul'a gelerek Enver Paşa ile görüşmüş ve Ermeni ırkının Türkiye için önemine değinerek Ermeniler ile alakalı meselelerde sorumluluk almak istediğini belirtmiştir fakat bu hususta Enver Paşa'yı ikna edememiştir (Kılıç, s. 96-97). Kendisinin Türk düşmanlığı ve bir Ermeni taraftarı olduğu, faaliyetleri dışında sözlerinden de anlaşılmaktadır. Zira Osmanlı dönemindeki Ermeni olaylarını kastederek, Ermenileri çok susız ve masum olarak göstermekte, Türkleri ise "Ermenilerin kökünü kurutmaya çalışan kana susamış kişiler" olarak ifade etmektedir. Ayrıca Alman İmparatoruna bir talepte bulunmuş, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere zalim davrandığını, onları g e zorladığını bildirmiş ve bu hususta Alman kamuoyunun bilgilendirilmesini rica etmiştir (Mustafa olak, Müttefik Almanya ile  htilaf: Ermeni Meselesi, *History Studies*, 1309 – 4688, Volume 5 Issue 6, Special Issue on Balkan Wars, November 2013, s. 149-164, s. 152-156). Lepsius ayrıca Ağustos 1915'in başında Konstantinopolis'ten Potsdam'daki karışına "Sevgili Alice," diye yazmıştır: "Olan ve hala yaşananlar tarif edilemez. Hedef, sıkıyönetim kisvesi altında tam bir imhadır. şimdilik söylenecek başka bir şey yok" (Roy Knocke, "Johannes Lepsius und das historische Erbe deutsch-armenischer Beziehungen", *30 Jahre diplomatische Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Armenien*, Herausgeber: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. und Deutsch-Armenisches Forum e.Vs. s. 307. (301-316). 29 Kasım 1897 tarihinde Prusya Ruhani Meclisinin açıklaması da Ermenilerin katlanmakta olduğu acılar hususunda olup, Ermenilere yardım etme konularını içermektedir. 1898 yılının ilk yarısında Berlin Komitesi'nin çalışmalarıyla 700'den fazla Ermeni yetim ocuk koruma altına alınmıştır. (Kılıç, s. 95-96).

che Korrespondenz (Alman-Ermeni Bülteni) yayın hayatına 12 Kasım 1918 tarihinde başlamıştır.⁹ Yukarıda adı geçen Johannes Lepsius, I. Dünya Savaşı esnasında Alman-Ermeni Derneği'nin başkanlığını yapmış ve Osmanlı Ermenilerine her şartta yardımcı olmak için çaba sarf etmiştir. Hatta bu hususta Enver Paşa ile görüşmelerde bulunmuş, Ermeni meselesi için Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmak gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰ Bunun haricinde o dönemde din adamları ve politikacılar başta olmak üzere bazı Ermeniler ve Avrupalılar, Türkler tarafından öldürülen 1.5-2 milyon Ermeni'den bahsetmişlerdir. II. Abdülhamit döneminde dahi bir milyondan fazla Ermeni'nin öldürüldüğünden söz etmişlerdir. Bu hususun gerçek olmadığı nüfus oranlarıyla tespit edilebilir zira bu durum gerçek olsa idi I. Dünya Savaşı'na kadar tek bir Ermeni dahi hayatta kalmazdı. Çünkü Doğu'da hiçbir zaman 600.000-700.000'den fazla Ermeni sakininin olmadığı da ifade edilmiştir.¹¹

I. Dünya Savaşı esnasında Ermeniler Almanlardan çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Bu taleplerden birisi Almanya'nın Ermenileri himaye altına alması ve doğu vilayetlerine Alman konsoloslar atanmasıdır. Bu talepler Almanlar tarafından reddedilmiştir çünkü Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açacaktır.¹²

Ermeniler bu dönemde Almanlar ile ilişkileri dışında Rus ordusuna da katılmayı düşünerek silahlarını alıp dağlara çıkmışlardır. Doğu Anadolu'da komiteler kurarak faaliyetlerini arttırmışlar, Türk halkı üzerine baskınlar yaparak masum insanlara saldırmışlardır. Osmanlı Hükümeti ise bu olaylara karşı tedbir almak durumunda kalmış, zararlı faaliyeti belirlenen Ermeniler tutuklanmış ve askeri mahkemeye sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu karar sonrası Ermeniler tekrar isyan etmiş ve Van'a doğru ilerleyen Rus birliklerine yardımcı olmuşlardır. İzmir, İstanbul, Maraş ve Anadolu'nun pek çok noktasında isyan çıkaran Ermenilere karşı Osmanlı Hükümeti'nin geçici olarak Sevk ve İskân Kanununu çıkarmasına neden olmuştur.¹³ Bu kanun

⁹ Sezen Kılıç, Deutsch-Armenische Korrespondenz'e Göre Paris Barış Görüşmeleri ve Ermeni Faaliyetleri (12 Kasım 1918-1 Şubat 1920), *Millî Mücadelenin 100. Yılı Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçiş ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 24-26 Nisan 2018 (Erzurum), Ankara 2021, s. 833.

¹⁰ Mustafa Çolak, Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı: Johannes Lepsius Örneği, *Belleten*, Cilt 66, Sayı 247, 2002, s. 972. S. 967-984.

¹¹ Ramazan Çalık, Armeniermorde im Jahre 1915, *Atatürk Araştırma Merkezi*, C. XVI, S. 46, Mart 2000, s. 3-4.

¹² Bayram Soy, Almanya'nın Osmanlı Ermenilerine Yönelik Siyaseti (1888-1918), *Yeni Türkiye: Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 2014, C. 2, S. 61, s. 1163-1183.

¹³ Mesut Erşan, "Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış ve Ermeni Tehciri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yakın Tarih Dergisi*, C. 1, S. 4, s. 3-5.

üzerine ne kadar Ermeni vatandaşın göç ettirildiği ve ne kadar kayıp verdiklerine dair hususlar bu araştırmanın kapsamı dışındadır. Burada bizi düşündürten husus, ilgili kanundan Almanya'nın da sorumlu olup olmadığıdır. Bu hususta İstanbul'da Büyükelçilik görevini yürüten Alman Diplomat Baron Hans Freiherr von Wangenheim tarafından 7 Temmuz 1915 tarihinde Berlin'e gönderilen bir haber olduğu ifade edilmektedir. Bu haber her hususu açığa kavuşturmaktadır zira ilgili habere göre Alman diplomatlar Ermeni azınlığın göç ettirileceğini bilmektedirler. Bu haber, o dönemde Almanya ile Osmanlı yönetiminin önemli bir bağı olması açısından dikkate değerdir. Osmanlı Devleti'nin bu kararı tek başına almadığını düşündürmektedir zira böyle ciddi bir karar Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerinin zirveye ulaştığını ve müttefikler tarafından olayların kontrol edilemediğini göstermektedir.

Bu hususta karşılaşılan bazı kaynaklarda Türklerin Ermenilere karşı yaptıkları zulümlerden bahsedilmektedir. İlgili bilgilerin ise değerlendirme yapabilmek amacıyla aktarılması şarttır. Erzurum Başkonsolosu Max Erwin von Scheubner-Richter, Ermenilerin göçü hakkında koşulların feci olduğunu bildirmiştir.¹⁴ Oysa ilgili göç esnasında Ermeni halkın durumuna ziyadesiyle dikkat edildiğinden ve Ermenilerin göç esnasında şartlarının iyileştirilmeye çalışıldığından bahsedilmektedir.¹⁵

Büyükelçi Hans Freiherr von Wangenheim'ın Ekim 1915'te felç geçirerek ölmesi sonucu yerine Büyükelçi olarak Kont Paul Wolff Metternich atanmıştır. Kendisi Ermenilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi hususunda Alman Hükümeti'ni önlem almaya davet etmiştir. Ancak Almanya için önemli olan Osmanlı Devleti'ni savaşın sonuna kadar Almanya'nın yanında tutmaktır. Bundan dolayı herhangi bir girişimde bulunulmadığı ifade edilmiştir. Anlaşılan odur ki, koşulların iyileştirilmesi hususunda Osmanlı Devleti tek başına girişimde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanya'nın önemli bir müttefiki olan Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan Anadolu ve Mezopotamya'ya, Filistin ve Mısır'a uzanan toprakları artık tehlike altındadır. Birçok toprak Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır. Almanya ise Osmanlı Devleti'ne yardım teklif ederek ekonomik ve askeri ayrıcalıklar elde etmiştir.¹⁶ Almanya'nın esas amacının bazı ayrıcalıklar elde etmek olduğu açıktır. Bu esnada Rusya'nın Kafkasya, Sibirya ve Orta Asya'ya doğru ilerlemesi de Almanya'yı rahatsız etmiş gözükmektedir.

¹⁴ Jürgen Gottschlich, Die Deutschen und der Völkermord: Osmanisch-Deutsche Allianzen, Bundeszentrale für politische Bildung, 2016. www.bpb.de.

¹⁵ Kılıç, Selami, s. 104.

¹⁶ Jürgen Gottschlich, Die Deutschen und der Völkermord: Osmanisch-Deutsche Allianzen, Bundeszentrale für politische Bildung, 2016. www.bpb.de.

Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki zorunlu göçü ile ilgili Almanlar, kendi üzerlerine sorumluluk almak istememişler ve ilgili olaylarla alakalarının olmadığını belirtmişlerdir. Elbette bu tutumlarını Birinci Dünya Savaşından sonra netleştirmişlerdir zira Osmanlı Devleti ile olan müttefiklikleri, Almanları bu hususta bağlayan bir sebep olmuştur. Hiç değilse Osmanlı Devletinden yana bir tutum izliyor görüntüsü vermek gerektiğini düşünmüşlerdir. Ayrıca Almanların Kafkasya enerji kaynaklarına sahip olma isteklerinin varlığı da zikredilmektedir. Bu sebepten ötürü Almanya, Osmanlı Devleti'ni de savaşa sürüklemiş ve savaş sürecinde Osmanlı Devleti'ne karşı temkinli davranmıştır.¹⁷ Savaş döneminde Alman ve Ermeni temasları ağırlıklı olarak Almanya'da kurulan çeşitli dernek ve kuruluşlarla sürdürülmüş olsa da Almanya ilgili dönemde Osmanlı'nın müttefiki olduğundan resmi politikası gereği Ermenilerle yakın ilişkiler geliştirmemeye çalışmıştır. Ermeniler bilinçli olarak Almanya'ya gitmekten kaçınmış; Fransa ve İsviçre gibi ülkelere göç ederek siyasi ve sosyal faaliyetlerini ilgili ülkelerde sürdürmüşlerdir. Günümüzde dahi Ermeni nüfusunun oldukça yoğun olduğu Fransa'ya Ermeni göçü, 20. yüzyılın başlarında, özellikle 1915 Olayları ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. 1915-1916 yılları arasında Almanya'ya çok az sayıda Ermeni göç etmiştir. Bu dönemde Ermenilerin yerleştiği başlıca şehirler Leipzig, Dresden, Hamburg ve Berlin'dir.¹⁸

Savaş esnasında Kafkasya cephesinde üç buçuk yıl görev yapan Alman Yarbay Felix Guse ise Ermenilerin Ruslarla iş birliği yaptıklarını ve bu durumun Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit oluşturduğunu belirtmiştir. Bu hususta zorunlu göç kararının alınmasında Almanların etkisinin büyük olduğu ifade edilmektedir. Almanya'nın, Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında Ermenilere yönelik farklı politikalar izlemiş olduğu görülmektedir. Savaş öncesinde Ermeni meselesi hususunda Ermenileri destekleyen Almanya, savaş sırasında Osmanlı yanlısı bir tutum izleyerek İngiltere, Fransa ile Rusya'nın hazırlamış oldukları Ermeni ıslahat tasarılarına karşı çıkmıştır.¹⁹ Almanya'nın Ermeni meselesinde Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra dengeleri alt üst etmemek adına dikkatli davrandıkları görülmektedir. Savaş esnasında Osmanlı Devleti ile müttefiklik pozisyonu Almanya için bağlayıcı bir neden sayılmaktadır. Zira 1917 yılında Çarlık Rusya'nın

¹⁷ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, Almanya'nın Osmanlı Devleti Dönemindeki Ermeni Politikaları, *Gazi Türkiyat*, S. 19, 2016, s.200, 204.

¹⁸ Fuat Ozan Birkan, "A Historical Overview of the Armenian Diaspora in Germany", *Review of Armenian Studies*, Issue 47, 2023, s. 100.

¹⁹ Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde bulunan Almanların Telgraf ve Raporları Üzerine Değerlendirmeler", 9. *Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12 -15 Kasım 2019, Ankara, C. 3, s. 2044.; Taşçıoğlu, s. 195-196.

savaştan çekilmesi, Kafkasya bölgesinde Alman-Türk nüfuzunun güçlenmesini sağlamıştır. Fakat Almanya, Rusya'nın savaştan çekilmesini elbette değerlendirmek isteyecektir.

26 Mayıs 1918 tarihine gelindiğinde Gürcistan, Transkafkasya Birleşik Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. 28 Mayıs 1918 tarihinde ise Gürcistan ile Almanya arasında, Almanya'nın bazı avantajlar elde ettiği bir anlaşma imzalamıştır. Bu avantajlar Tiflis-Batum demiryolunun Alman kontrolüne girmesi ve Almanların bir "birlik" teşkiline başlamalarıdır. Bu husus, Kafkasya'da Rusya'nın savaştan çekilmesiyle beraber Alman nüfuzunun güçlenmeye başlamasını göstermektedir. Ermenistan ve Azerbaycan'ın da 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etmeleri, Almanya'nın nüfuz alanlarını genişletmek açısından bir fırsat niteliğinde olmuştur. Fakat Osmanlı Devleti fırsatı kaçırmamış ve bu devletler ile 4 Haziran 1918 tarihinde anlaşmalar imzalamıştır. Azerbaycan Milli Meclisi Başkanı Mehmet Emin Resulz de, Bak 'n n Ermeni ve Bolşevik Rus işgalinden kurtarılması amacıyla Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talep etmiştir. Bunun  zerine Enver Paşa tarafından Kafkas İşlam Ordusu teşkil edilmiştir. Almanya ise Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Bak  petrollerine el koymasından büyük endişe duymuştur ve bir harek ta karşıdır.²⁰ Bu hususta ise Almanya'nın geç bir tarihte Osmanlı Devleti'ne destek vermediği görülmektedir. Zira Kafkasya'ya Osmanlı Devleti tarafından yapılacak bir harek t, Almanya'nın bu bölgedeki etkinliğini azaltabilir. Tüm bunların yanında bazı kaynaklarda ise Türklerin Ermenilere karşı zulmettikleri yazmakta ve bu ifadeler çok sert bir şekilde belirtilmektedir, ayrıca soykırım ifadesi de kullanılmaktadır. Ermeni halkının XIX. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda kendilerine karşı yapılan sürgünler ile katliamlardan ciddi şekilde etkilendikleri ve 1915-1916 soykırımında bu travmanın doruğa ulaştığı ifade edilmiştir.²¹ Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre, 1915-1916 yıllarında, birçoğu Osmanlı Devleti'nin doğu-sınır bölgelerinde yaşayan 300.000 Ermeni Rusya'ya ve Ermenistan'ın doğusuna kaçmayı başarmıştır. 1917 Rus devriminden sonra Rusya'da kurulan geçici h k met ise Rus ordusu tarafından işgal edilen Ermenistan'ı doğrudan kendi yetkisi altında askeri bir h k met olarak ilan etmiştir ve Ermeni mültecilerin anavatanlarına dönmelerine izin vermiştir. Mayıs 1917'de Erivan'da Batı Ermenistan temsilcilerinin bir toplantısı yapıl-

²⁰ Figen Atabey, "Kafkasya'da Türk-Alman İlerlemesine İlişkin İngiliz Genelkurmaylığı'nın Gizli Raporu (13 şubat-17 Ekim 1918)", *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İşlam Ordusu Sempozyumu* (13-16 Eylül 2018), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2021, s. 225-227.

²¹ Otto Luchterhandt, *Armenien:  berlebenskampf am Ararat*, Braunschweigische Wissenschaftliche Gesellschaft, J. Cramer Verlag, Braunschweig 2017, s. 25.

muş ve bu toplantı esnasında mültecilerin eve dönüşünü organize etmek, okul sistemini yeniden inşa etmek amacıyla *Batı Ermeni Ulusal Konseyi* seçilmiştir. Ekim 1917'ye kadar 140.000'den fazla Ermeni mülteci memleketlerine dönmüştür. Sonbahara kadar Rus Hükümeti'nin onayıyla üç Ermeni tümeni oluşturulmuştur. Bu gelişmeler, Bolşeviklerin Ekim 1917'de Petersburg'da iktidarı ele geçirmesiyle sona ermiştir. Ayrıca Alman General Otto Hermann von Lossow, 23 Mayıs'ta Dışişleri Bakanlığı'na telgraf çekmiştir ve ilgili telgrafta: "Türk politikasının amacı, Ermeni mahallelerinin kalıcı olarak işgal edilmesi ve Ermenilerin yok edilmesidir. Aşırı Ermeni karşıtlığı İstanbul'da baskınlık göstermektedir. Ermenilerin yok edilmesinin önüne geçilecekse Türkiye'ye sürekli ve acilen baskı yapılması, derhal önlem alınması gerekmektedir." demektedir. Belirtildiğine göre, Türk ordusu 5 Mayıs'ta Gümrü şehrine girdikten sonra 200.000'den fazla Osmanlı-Ermeni mülteci de dâhil olmak üzere Ermeni halkının son izlerinin bulunduğu Erivan'a doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bu durumda bütün Ermeni halkının aktif olarak yer aldığı kahramanca bir direniş sergiledikleri belirtilmektedir. Alman desteğini alamayan Ermeniler, 4 Haziran 1918'de Batum Anlaşmasını imzalamışlardır ve 10.000 kilometrekarelik bir alanda Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur.²² Aynı kaynakta Ermenilerin Almanların korumasına ihtiyaçları olduğu yazmaktadır. 5 Ağustos tarihli Dışişlerine sunulan bir muhtıra aktararak: Ermeni mülteci akınlarının ve ölümlerinin her geçen gün arttığı bilgisi verilmiştir. "Yüzyıllardır Hristiyan dinini ve Avrupa kültürünü Asya kapılarında temsil eden Ermeni halkının son kalıntıları da bir an önce yardım edilmezse yok edilmeye mahkûm kalacaktır. Bu hususta Brest-Litovsk Anlaşması hükümlerine uymak için Türkiye'yi zorlamak ve Ermenilere müdahale etmek şarttır. Ermeni Devleti'nin var olması ve gelişmesini güvence altına almak gerekmektedir." ifadeleri yer almaktadır.²³

13 Nisan 1918 tarihinde Moskova'dan Almanya Dışişleri'ne yapılan bir çağrıda, Ermenilerin çok zor durumda olduklarından bahsedilmektedir. İlgili çağrıya göre: Kafkasya cephesinde Türk askerler aktif rol oynamakta, Ermeni nüfusa yönelik şiddet uygulanmaktadır. Ayrıca Ermenilerin malları Türkler tarafından yağmalanmaktadır. İlgili çağrıda ayrıca Kafkasya cephesinde yaşananların 10 yıldır süregelen Ermeni halkına yönelik imha politikasının halen sürdürüldüğünün kanıtı olarak sunulmaktadır. Türk cephesinde üstünlüğün Rusya'nın elinde bulunduğu ve daha sonra kaybedildiğin-

²² Aschot Hayruni, "Überlebende des Völkermords in Armenien", Der Vortrag wurde im Rahmen der Konferenz "Die Gegenwart der Vergangenheit: 100 Jahre nach dem Genozid an den Armeniern 1915" am 5. September 2015 in der Heinrich-Böll-Stiftung, Schumannstr. 8 in Berlin, s. 1-5.

²³ Hayruni, s. 3.

den bahsedilmekte, Türk birliklerinin işgal ettiği topraklarda Ermeni nüfusa yönelik uygulanan zulmün sorumluluğunun aynı zamanda m ttetikleri olarak Almanya'ya da ait olduğu belirtilmektedir. Rusya Dışışleri Komiserliği ayrıca Kars, Ardahan ve Batum'un kendi tayin hakkına karşı çıktığını belirtmektedir.²⁴ Aynı dönemde Ermeniler de Almanya ile temas kurmuşlar ve Türklerin ilerleyişlerinin durdurulması için talepte bulunmuşlardır. Ermeni Ulusal Konsey Heyeti tarafından Almanya Dışışleri'ne 29 Nisan 1918 tarihinde çekilen telgrafta;

- 1- Kars, Ardahan ve Batum halkının kendi kaderini tayin hakkının, milliyet ilkesine saygı gösterilerek ve yerinden edilmiş sakinlerin oy kullanmasına izin verilerek uygulanması
- 2- Türklerin her ne sebeple olursa olsun Brest Litovsk Anlaşması ile belirlenen sınırları geçmelerine izin verilmemesi
- 3- Türklerin Kafkasya'nın içişlerine her türlü müdahaleden kaçınılması
- 4- Türkiye Ermenistan'ına yerleşmek ve oradaki evlerine dönmek isteyen Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması hususları istenmektedir.²⁵ Geri dönüş meselesini ise dönenlerin güvenliklerinin olmadığını ileri sürerek istememektedirler. Zira Ermeni İstihbarat Bürosunun verdiği bir radyo haberine göre Mart 1918 tarihinde Trabzon'a dönen Ermenilerin yine bir vahşetle karşılaştığı ve tarifsiz işkencelere maruz kaldıkları bildirilmiştir.²⁶

Savaş esnasında Sovyet birliklerinin Ermeni devrimci savaş müfrezeleri tarafından desteklendiği ayrıca bildirilmektedir.²⁷ Almanların Doğu'daki Müslümanlarla aralarında Ermeniler bulunmaktadır ve Ermeniler önemli bir pozisyonudadır.²⁸

Nihai olarak şu hususları vurgulamak elzemdir ki, Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve   l  İttifak'a karşı Osmanlı Devleti'nin 1 Kasım 1914'te Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle büyük bir fırsat yakaladılar. Zira Osmanlıların savaş halinde olduğu dönem, Ermeni komitelerinin en acil hedeflerine ulaşmak amacıyla topyek n ayaklanma başlatmaları için en uygun dönemdi. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin harekete geçeceğinden

²⁴ Wardges Mikaeljan, *Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919)*, Dokumente des Politischen Archivs des Auswrtigen Amts Deutschlands, Jerewan, 2004, s. 488-489.

²⁵ Mikaeljan, s. 492-493.

²⁶ Mikaeljan, s. 481-482.

²⁷ Eichhorn, "Telegramm: Presseabteilung an AA", Kiew, 26.05.1918, s. 1-4, PA AA, RZ 201, 011132.

²⁸ Berckheim an AA, Telegramm, 10.06.1918, s. 1-3, PA AA, RZ 201, 011132.

şüphelenen Osmanlı Hükümeti ise Ağustos 1914'te Erzurum'da Taşnak Komitesi yetkilileriyle görüşmüştür. Bu toplantıda Taşnak mensupları, Osmanlı'nın savaşa girmesi halinde Osmanlı ordularında sadık vatandaşlar olarak görevlerini yerine getireceklerinin sözünü vermişlerdir. Bu sözü ise tutmamışlardır; zira haziran ayında Erzurum'da düzenlenen Taşnak Komitesi parti konferansında Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelenin sürdürülmesine karar verilmiştir.²⁹ Mayıs 1915 tarihinde Bakan Talat Paşa'nın Alman Başkonsolosu Dr. Johann Heinrich Mordtmann (1852-1932) ile yaptığı görüşmede, Ermenilere karşı eylemlerinin onları yok etmeye yönelik olduğunu belirttiği ifade edilmektedir.³⁰

İlgili mesele 1915 yılından beri tartışıl gelmiş ve halen gündemde olan bir meseledir. İkinci Dünya Savaşı dönemine ait bir Alman belgesinde ise tarihe de vurgu yapılarak Ermeniler ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: "Ermeniler daima Rusların yanında yer almaktadırlar çünkü Türkleri ezeli düşmanları olarak görmektedirler. Ermenistan; Gürcistan ve Azerbaycan arasında Türkiye ve İran sınırlarına yakın bir konumda bulunan ayrıca Rusya için stratejik önemi büyük olan bir bölgedir. Rusya'nın bu halka karşı sonsuz bir güveni vardır. Ermeniler de zaten Ruslara her şekilde yardım etmektedirler. Ermeniler önde gelen tüccarlar, sanayiciler, avukatlar, doktorlar, mühendisler, din adamları, memurlar, öğretmenler olarak Rusya ve İngiltere için değeri büyük bir halktır."³¹ Bu ifadeler Almanya'nın belli bir süre sonra dahi Rusya nezdinde Ermenilere karşı temkinli yaklaşıtlarını göstermektedir. Nitekim Birinci Dünya savaşı sürecinde Almanya, Osmanlı Devleti ile müttefikliği konumundan ötürü Ermenilere karşı yine temkinli yaklaşmıştır. Osmanlı topraklarında istenmeden yaşanan olayların, karşılıklı çatışmaların ise dünya kamuoyuna Ermeni propagandalarıyla "soykırım" olarak tanıtıldığı ifade edilmektedir. Zorunlu göç esnasında Ermenilerin birtakım güçlüklerle ve kayıplarla karşı karşıya kaldıkları şüphesizdir. Lakin Osmanlı Devleti bu göç esnasında her türlü olumsuzluğa karşı güvenlik önlemlerini almıştır. Bu kayıplar için Ermenilerin topyekûn ve kasıtlı olarak zulme uğradığını söylemenin ölçsüz bir söylem olacağı düşünülmektedir. Ermenilerin bu söylemlerini peşinen doğru kabul etmek de yanlış olacaktır.³² Zira genel görünümüne bakıldığı zaman

²⁹ "Armenische Behauptungen und Historische Tatsachen, Außenministerium Zentrum für Strategische Forschungen", Ankara 1998, s. 26.

³⁰ Tessa Hofmann, "Historische Meilensteine in den Deutsch-Armenischen Beziehungen", *30 Jahre diplomatische Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Armenien*, Herausgeber: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. und Deutsch-Armenisches Forum, s. 287.

³¹ Meldung über die Stimmung der kaukasischen Bevölkerung im Hinblick auf den deutsch-russischen Krieg, PA AA, RZ 211, 261174, s. 6.

³² Kılıç, Selami, s. 103-104.

Almanya, İngiltere ve Rusya'nın stratejik bölgelerde hâkim olma istekleri, Türklerin bu bölgelerde ilerlememesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bundan dolayı ilgili devletlerin *Ermeni meselesi* adı altında Osmanlı Devleti'ne yönelik ve elbette kendi çıkarları doğrultusunda birtakım faaliyetler ve söylemler gerçekleştirmiş olması da göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç

Ermeni meselesi günümüzde halen tartışılan, ölçülü ve tedbirli yaklaşılması gereken bir konudur. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki kutuplaşmada Osmanlı Devleti'nden ayrılma niyetlerini açığa vuran Ermeniler' in Almanya ile ilişkilerinin var olduğu görülmektedir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'ne karşı başarı elde etmek için Ermeni milleti, başka milletlerin desteğine ihtiyaç duymuş görünmektedir.

Savaş esnasında Osmanlı Devleti ile müttefik olmaları dolayısıyla Almanların ise Ermeni meselesine karşı tedbirli yaklaştıkları ve bu ortaklık sürecinde Almanların Ermeni tehcirinden haberi olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bazı kaynaklarda tehcir olayından Almanların bizzat sorumlu oldukları da bildirilmektedir. Çalışmamızda Ermeni tarafınca kaleme alınan ve Türklerin Ermenilere karşı zulümlerine dair yazılan bazı ifadeler yer verilmiştir. Buradaki amaç, Ermenilerin ilgili süreçteki iddialarını tespit etmek ve iddiaların doğruluğunu ya da yanlışlığını bu minvalde araştırabilmektir. Bu hususta kaynakların ve arşiv belgelerinin detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir. Zira yazıda belirtildiği üzere, iddia edilen bazı hususlarda yanlışlık olduğu, dönemin nüfus kayıtlarından dahi anlaşılabilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı esnasında bağımsızlıklarını elde etmek arzusunda olan Ermenilerin bir kısmının Rus ordusunda görev aldığı, diğer kısmının da Osmanlı Devleti ile müttefik olan Almanya'nın yardımını umduğu görülmektedir. Almanya'nın Ermenilerle her ne kadar irtibatları olsa da Rusya faktörüne karşı tedbirli oldukları ve Ermenilere güven hususunda temkinli yaklaştıkları açıktır. Ayrıca şu hususu da vurgulamak gerekmektedir ki, tehcir hususunda kati kararın verilmesi ve uygulanması, müttefiklerin olayların önünü alamadıklarını ve toplumsal olayları kontrol edemediklerini kanıtlamaktadır. İlgili meselelerde sadece Türk ve Ermeni kaynaklarının değil, dünya savaşı esnasında Türk tarafının müttefiki olan Almanların da arşiv belgelerinin detaylı incelenmesi elzemdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Eichhorn, "Telegramm: Presseabteilung an AA", Kiew, 26.05.1918, PA AA, RZ 201, 011132.
Berckheim an AA, Telegramm, 10.06.1918, PA AA, RZ 201, 011132.
"Armenische Behauptungen und Historische Tatsachen, Außenministerium Zentrum für Strategische Forschungen, Ankara 1998.
Meldung über die Stimmung der kaukasischen Bevölkerung im Hinblick auf den deutsch-russischen Krieg, PA AA, RZ 211, 261174.

Araştırma Eserler

- Alkan, M. Nail, "1915 Ermeni Tehcir Kanunu ve Almanya'nın Etkisi", *Gazi Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, 2014, 91-104.
Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.
Atabey, Figen, "Kafkasya'da Türk-Alman İlerlemesine İlişkin İngiliz Genelkurmaylığının Gizli Raporu (13 Şubat-17 Ekim 1918)", *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Sempozyumu (13-16 Eylül 2018)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2021, s. 220-239.
Berghahn, Volker, *Birinci Dünya Savaşı*, Çev: Kadir Kon, Runik Kitap, İstanbul 2021.
Birkan, Fuat Ozan, "A Historical Overview of the Armenian Diaspora in Germany", *Review of Armenian Studies*, Issue 47, 2023, s. 95-117.
Bütüner, Zübeyir, "Tarihte Türklere Karşı Soykırım İddialarının Mimarı Portreler: Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Sosyal Araştırmalar Sempozyumu*, Cilt 4, 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. M. Metin Hülagü, Doç. Dr. Şakir Batmaz, Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan, s.417-434.
Çalık, Ramazan, *Armeniermorde im Jahre 1915*, *Atatürk Araştırma Merkezi*, C. XVI, S. 46, Mart 2000, s. 1-14.
Çolak, Mustafa, Müttefik Almanya ile İhtilaf: Ermeni Meselesi, *History Studies*, 1309 – 4688, Volume 5 Issue 6, Special Issue on Balkan Wars, November 2013, s. 149-164.
Çolak, Mustafa, Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı: Johannes Lepsius Örneği, *Belleten*, C. 66, S. 247, 2002, s 967-984.
Erşan, Mesut, Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış ve Ermeni Tehciri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, *Yakın Tarih Dergisi*, C.1, S. 4, s. 1-10.
Gottschlich, Jürgen, *Die Deutschen und der Völkermord: Osmanisch-Deutsche Allianzen*, Bundeszentrale für politische Bildung, 2016. www.bpb.de.
Hayruni, Aschot, "Überlebende des Völkermords in Armenien", Der Vortrag wurde im Rahmen der Konferenz: "Die Gegenwart der Vergangenheit: 100 Jahre nach dem Genozid an den Armeniern 1915" am 5. September 2015 in der Heinrich-Böll-Stiftung, Schumannstr. 8 in Berlin, s. 1-5.
Hofmann, Tessa, "Historische Meilensteine in den Deutsch-Armenischen Beziehungen", *30 Jahre diplomatische Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Armenien*, Herausgeber: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. und Deutsch-Armenisches Forum, s. 271-300.
Kılıç, Sezen, Deutsch-Armenische Korrespondenz'e Göre Paris Barış Görüşmeleri ve Ermeni Faaliyetleri (12 Kasım 1918-1 Şubat 1920), *Milli Mücadelenin 100. Yılı Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 24-26 Nisan 2018 (Erzurum), Ankara 2021, s.829-850.

- Kılıç, Selami, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde bulunan Almanların Telgraf ve Raporları Üzerine Değerlendirmeler", 9. Uluslararası Atatürk Kongresi, Ankara, Türkiye, 12-15 Kasım 2019, cilt.3, s. 2039-2072.
- Kılıç, Selami, Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- Knocke, Roy, "Johannes Lepsius und das historische Erbe Deutsch-Armenischer Beziehungen", 30 Jahre diplomatische Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Armenien, Herausgeber: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. und Deutsch-Armenisches Forum, s.301-316.
- Luchterhandt, Otto, Armenien: Überlebenskampf am Ararat, Braunschweigische Wissenschaftliche Gesellschaft, J. Cramer Verlag, Braunschweig 2017.
- Mikaeljan, Wardges, Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919), Dokumente des Politischen Archivs des Auswärtigen Amts Deutschlands, Jerewan, 2004.
- Mühlen, Patrik v.z., Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği, Mavi Yayınları, Ankara 1984.
- Soy, Bayram, Almanya'nın Osmanlı Ermenilerine Yönelik Siyaseti (1888-1918), Yeni Türkiye: Ermeni Meselesi Özel Sayısı, 2014, C. 2, S. 61, s. 1163-1183.
- Soy, Bayram, Alman Dışişleri Bakanlığı arşivine Göre II. Wilhelm Döneminde Almanya'nın Osmanlı Ermenilerine Yaklaşımı (1914'e kadar), Karadeniz Araştırmaları, S.19, Güz 2008, s.115-128.
- Taşcıoğlu, Ömer Lütfi, Almanya'nın Osmanlı Devleti Dönemindeki Ermeni Politikaları, Gazi Türkiyat, S. 19, 2016, s.189-208.